

A MONDÓKA STILISZTIKAI SZEREPE MÓRA FERENC NOVELLAIBAN*

LŐRINCZY ATTILA

Móra Ferenc stílusának néhány hangtani vonásáról írt dolgozatom két nagyobb részre oszlik. Az első a hanglejtéssel, a másik a kifejező hangváltozásokkal, illetve azok stilisztikai szerepével foglalkozik. Az első rész egyik fejezete a ritmusról mint a hanglejtést befolyásoló tényezőről szól. Itt foglal helyet az alábbi részlet.

Ismervén a ritmusnak, általában a zenei motívumoknak azt a hatását, szerepét, hogy a szöveg tartalmán túlmenően egyéb, főleg érzelmi, de persze értelmi, logikai motívumokat is érzékeltet, a mondókákat a prózai szövegben kettős szempontból kell figyelembe venni. Egyrészt mint rögzített, változatlan szövegformákat, amelyek idézetjellegükkel és versjellegükkel bizonyos mértékben áttörnek a szöveg melódiáját, hiszen a viszonylag szabadon folyó, alakuló prózai hanglejtésbe a maguk állandóságával és ritmikájával szüneteket, magassági és hangerőbeli változásokat visznek bele. Hanglejtésmódosító szerepük kétségtelen, hiszen prózai szövegbe ágyazott ritmikus és állandó jellegű rész bizonyos prozódiai és dallambeli „lépésváltást” okoz. Másrészt azonban — és ez a lényegesebb — azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az író mindezzel valami plusz kifejezésére törekszik, tehát a megfogható formai kategóriákon túlmenő zenei hatásról is szó van. (L. ugyanerről, de a hangszimbolikával kapcsolatban: Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából.) Az író a kifejezés módját tekintve maga is lépést vált. A szöveg jellege megváltozik. Az elbeszélő rész egyszerre líraiba csap át a maga összes nyelvi tartozékával együtt. Az elbeszélés megelevenedik, azt lehetne mondani, hogy melodramatikussá válik. Ez az írói eljárás roppant tömör, elsősorban nem rövideje révén, hanem azért, mert igen sok kimondatlan momentumot sűrít magába. A lényeg azonban, a legfontosabb, hogy az író ilyen módon elsősorban hangulatot akar felkelteni. Egy példa:

Mikor még apapa ráérősebb ember volt, és Ferencet a térdén hoppoltatta, akkor mindig ez volt a direkción. „Felültem a fakóra, gyerünk, lovam, Makóra.” (Hintaló)

A szöveg a mondóka előtt egyszer, a *hoppoltat* szóval elárulja ezt a megjelenítő szándékot. Egy villanásnyi időre már megjelent az olvasó előtt egy mozdulat, a velejárá hang, és emlékeiből a hangulat. De itt még csak kísért a motívum. Bujkálását néhány hangszer néhány hangja jelzi csupán.

* Részlet a „Móra Ferenc stílusának néhány hangtani vonása” című egyetemi doktori értekezéséből.

A teljes zenekar a mondókában szólal meg. Itt már megjelenik az író szándéka szerint a legfontosabb, a hangulat. A mondóka a szikra, amely nyomán az olvasóban lángba borul a sejtés parazsa. Amolyan cinkos összekacsintás ez az olvasóval, hogy íme, te is tudod, mi ez, te is emlékszel a gyermekkorra, a nagyapaterd ringatására, és szívesen emlékszel rá. Az olvasó elandalodik egy percre, hiszen a mondóka számos érzelmet, emléket ébreszt benne. Az író minderről semmit se mond, de gondolatait, érzelmeit így, ezzel a villanásnyi emlékeztető utalással tudja az olvasó számára közel hozni. Röviden elmondható valószínűleg nem érez az olvasó. Ez tökéletesen zenei nyelvezet, itt zenei hatásokra épít az író, a rezonanciára, a melódia érzelemsugárzó erejére.

A mondókák természetesen minden írónál és minden esetben magukban hordozzák ezt a pluszt. Nekünk azt kell megnéznünk, hogy Móra írásaiban milyen módon, milyen érzelmeket fejez ki ez a jelenség, milyen helyet foglal el az író stílusában, hogyan kapcsolódik egyéb jellemvonásaihoz stb.

A jelenség harmonikusan illeszkedik a Móra-stílus összképébe. Líraiságával, ironikus jellegével, elevenességével — hiszen valóságos drámai eleveniséget teremt —, képteremtő erejével rokonjelenségként illeszkedik a Móra-stílus más vonásai közé. Sokat mond az is, hogy mondókáit melyik nyelvi rétegből meríti.¹

Mondókáinak nagy részét Móra a népnyelvből veszi közvetlenül vagy a népköltészet közvetítésével:

Még a mondókájuk is az a szakállas javasasszonyoknak, mint a falusi kuzszlóknak. A Jézuska nevével kezdődik, és azon végződik, hogy „nyúlháj, daruháj, majd meggyógyul, ha nem fáj”. (Virágnyelven)

Mármost erre azt mondhatja az elkeseredett szőlőművelő, hogy „üsd agyon, de ne nagyon!” (Bort iszik a magyar ember)

Kis mise, nagy mise, nincs itt baj semmi se, Mihály — adtam vissza az írást, és vettem elő a szivarosládát. (Mihály folyamatbátétele)

Várják ki az idejüket, döglük a ló, ürül a hám — így mondják azt magyarul, hogy le roi est mort, vive le roi —, majd sor kerül rájuk is. (Vasút akar lenni)

Erre megkaptam a bagószagú csemeget, és most következett a harmadik kérdés, de arra már az apámnak kellett felelni: — Ergő-morgó-vigyorgó, hol az a papramorgó? (Az utolsó lopás)

No, két lúd, egy liba, nincs semmi hiba. (Szakadsz-e már, cérna?)

A harmadik az, mikor hazánkat sűrűn látogatják a depressziók, és olyan jól érzik magukat benne, hogy biztatni kell őket, ahogy az ötömösi ember szokta a ragadós vendéget: — Vackolj, asszony, feküdj, lány, öcsémuram is majd csak elmögy mán. (Nem ette meg a farkas . . .)

De még azokon a mondókákon is érezhető a plebejus íz, amelyek nem eredeti népköltészeti alkotások. Ezek a mondókák is az egyszerű nép száján élnek, csak talán az idő patinája hiányzik róluk, modernebb dolgokhoz kapcsolódnak. Mondókák például abból az ismert szituációból is keletkezhetnek, hogy az egyszerű ember műveltnek akar látszani:

¹ Mondókának veszem a kifejezetten versjellegű mondókákat, tágabb értelemben a mesei fordulatokat, közmondásokat is, mivel ezek is állandó kapcsolatok, és kisebb-nagyobb ritmusosság nem tagadható el tőlük. (L. Horváth János: A magyar vers. 1948. 55.) Stilisztikai funkciójuk is egyenértékű a mondókákéval.

(Mondják, hogy a régi nagy kocsmára, amit hetvenkilencben elvitt a víz, még az volt kiírva: itt a világ közepi, ki nem hiszi, lépje ki.) (Tápéi diplomáták)

Kecskeméten például beverték a fejét annak a kocsmárosnak, aki az új renddel meg akart szabadulni a kontóra ivóktól, s elsőnek krétázta ki az ajtóra: — Bejött a liter, elmúlt a hitel! (Jubileum)

Ezzel rokon a választási mondóka:

*Hallod, rózsám, Cene Ilus,
Kinyillott az penecilus,
Ha kinyillott, az kengyelit,
Kionti a nímöt belit!*

*Arokparton ül egy hörcsög,
Éljön az követünk, Börcsök!
Ű mönti mög jaz magyar honyt,
Ha elmondi jaz porogmonyt!
(Gergelynap harangszó)*

Ebben az esetben a vers a maga kellékeivel teljesen, önmagában is a gúny eszköze. A kénrímek, a ritmus, a dallam, a hangsúly és ütemkezdet mind ezt szolgálják.

A példák jól mutatják, hogy a mondókák a Móra-humor jellegzetes és gyakori hordozói. Az író humoráról sokat megtudhatunk belőlük. A mondókák egy része — ezek a felnőtt és a gyermek kapcsolatára jellemzők — eredetileg is irónikus. Ez az irónia azonban gyengéd, együttérző is egyúttal. Humora mellett Móra népiességére is fényt vetnek ezek a mondókák. E népiességben ugyanis az érzelmes-fájdalmas együttérzés mellett e gyengéd-irónikus szemlélet dominál, s ezek csak ritkán adják át helyüket a harcosabb, lázadva lázítóbb hangnak (vö. Földhözragadt Jánosék). Amelyik mondóka eredetileg nem irónikus, a felhasználásban azzá lesz. Ez az irónikus szemlélet, amely szeretettel ugyan, de mégis megmosolyogja az egyszerű embert, jellemző Mórára, és sok mindennek élet veszi. Nagyon jó példa erre a provinciális választási mondóka, amely más helyzetben a legélesebb gúny eszköze lehetne. Itt ez is csak irónikus.

A rövidség kedvéért több példát nem idézek, de ideírom, milyen eredetűeket találtam még, s megjelölöm a novellát is, amelyben találtam: az iskola nyelvéből (Szakadsz-e már, cérna?); történelmi szólásmondás (A jó öreg Dugonics); a vallás nyelvéből (Gergelynap harangszó); találós kérdés (Űt póknak hány lábáról); a gyereknyelvől (Magyarok szelidítése). Találhatók versidézetek is, persze a mondóka tömörítő hatásával rokon részekből. Vannak nyelvi játékok:

Hej, tarrka kuttya, tarrka, kacskarringón kuttyorodott farrka! (Leszámolás ifjú Ferencsel)

Érdekes, hogy mondókáival olykor hangjelenséget ad vissza. Itt sem a szöveg a fontos, az inkább csak szellemes írói invenció, a lényeg a ritmus, ez eleveníti meg a hangjelenséget:

Derék ember a kovács, kipp-kopp-kopp, nem pihen a kalapács, kipp-kopp-kopp. (Régi lakásügy)

*Amire a lakatosműhely szakadatlanul azt csengte-bongta vissza:
— Itt a gazda lakatos, kling-klang-klang, mikor kormos, takaros, kling-klang-klang. (Régi lakásügy)*

(Felfigyelhetünk itt is a már említett jelenségre: a csengte-bongta szópárban már felbukkan a motívum.)

— Ecet-olaj-paszuly, ecet-olaj-paszuly... — mondogatja vékonyan az oláhok harangja.

— Háj, zsír, szalonna! Háj, zsír, szalonna! — vágja rá vissza a vastag-nyakú kálomista magyar falu vastagszavú harangja. (Bátor Opos)

Tökéletes zenei megoldás. Még a harangok hangszínét is a ritmus érzékelteti az időtartammal, a hangképzés minőségével, módjával stb. együtt.

A közmondások természetszerűleg népi jellegűek. Néhány példa:

És még attól az irtóztató közmondástól se szabad visszariadni, hogy „bor be, ész ki”. (Bort iszik)

Szűr vágja a fát, ködmön hordja rakásra, palást melegszik mellette. (Külpolitika)

„Ebet kapni, csak korpa legyen” — ez a tanyai szokásmondás. (Földhözragadt Jánosék 1932-ben)

Előfordul anekdotikus szentencia is:

Többet ér egy tréfa száz temetésnél — ez volt a szavajárása, s ebben igen csak igazat ad neki minden okos ember. (Nagyeszű kripóciak)

Van latin közmondás is szellemesen megfordítva:

Hja, már akkor is tudták azt az igazságot, hogy „quod licet bovi, non licet Jovi”. (Egy felelős bolondról)

A közmondásokban a zenei elem háttérbe szorul az értelmi jelleg mögött. Ez a közmondások természetéből adódik. A zenei jelleg dominál viszont a mesei fordulatoknál. Itt ismét a hangulatkeltés az elsődleges cél, a fordulatok ezt szolgálják:

Majd megvállik, elvisz-e piros ködön innen, fehér ködön túl, Seholország közepibe, fekete erdő tövibe, ahol nincs se toll, se tinta, csak lapulevél, s az alatt még az idősb vadember is addig alszik, ameddig akar. (Hintaló)

Innenen innen, túlnan túl, ahol a kurtafarkú disznó túr. (Prologus)

Az anyag gazdagságát bőven lehetne illusztrálni. Igyekeztem is sok példát adni, azt hiszem, ennél a résznél meg kellett ezt tennem. Ez a stíluseszköz is minden részletkérdésével Móra munkáinak népi szemléletébe illeszkedik bele. Nem felesleges talán felhívni a figyelmet arra, hogy a példák nagy része a Véreim, a Parasztojaim és a Sokféle című kötetekből való, amelyek a leginkább népi hangvételűek.

A Móra-tárcákban elszórva elég gyakran találunk versszerű betéteket, ezek szerepe, stilisztikai funkciója az előbbiekből világos. Az említett, többé-kevésbé állandó jellegű mondókáknak nevezett ritmusos részeken kívül még megemlíthetjük azokat az eseteket is, amikor a szöveg — talán minden írói szándéktól függetlenül — ráillik valamely versritmusra. Természetesen a stilisztikai hatásban a tudatosság kérdése nem játszik szerepet. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy az író akarta-e a ritmust vagy sem. A hatása mindenképpen megvan. A szándékosság meglétét különben is nehéz megállapítani. Az azonban nagyon érdekes és sokatmondó, hogy Móra tolla elég könnyen rájár a versritmus sugallta szövegekre. Ebben lírai költői alkatának egyik jelét láthatjuk, de bizonyára a népköltészet ihletése is ez.

Néha a szöveg valóban követeli a ritmust. Főleg bizonyos szólásszerű kapcsolatokban fordul ez elő. Például:

Hja, cantores amant liquores — esett meg a tudós szíve a legényen, és kistutyantotta a kapun, hogy a többi észre ne vegye. (A honti igricek)

~ - | ~ - | ~ - | ~ -

Foltjával jó a csizma is — állította édesapám, ha úgy szóbeszéd közben felkerült a lopós koma. (Az utolsó lopás)

Ezek a szentenciaszerű megállapítások bizonyos tekintetben magukon hordják az állandóság bélyegét, ha nem is nyelvileg, de lélektanilag mindenképpen. Ezekben változhatatlan alapigazságokat mond ki az ember, s valahogy úgy fészkelik be magukat emlékezetünkbe, mintha már hallottuk volna őket. Ez a ráismerés éppen igazságértékükből adódik. Maga a ritmus tehát érthető, annál érdekesebb viszont, hogy míg a novellák — amelyekből a fenti idézetek valók — népi témájúak, addig az egyik megállapítás a klasszikus nyelvet, a másikat a klasszikus formát ölti magára. Ez a Móra-stílus ellentétességéből adódik. (Vagy az öntudatlanul is előbukkanó iróniáról van szó? Az alaphang sokszor az író számára is váratlanul érvényesül.)

Sok olyan eset is van, amikor még ennyire sincs közel a szöveg a szabályosabb formákhoz, mégis visszacseng belőle valamiféle ritmus. Az ilyen esetekre már a vers hatásának vizsgálata érvényes, azzal megtoldva, hogy itt a vers nem a maga természetes környezetében van, hanem természetének éppen ellentétesben, és stilisztikai hatása nagyobb fokának oka éppen az ellentét által keletkezett feszültségben rejlik. Hangulati szempontból ez mindig csúcspontot, kiemelkedést jelent a szövegben akár a humor, akár egyéb — Móránál főleg amelioratív — hangulatok felé.

Csak néhány példát idézek, de ezekben mintha felfedezhető volna az írói szándék, hiszen mindegyik nagyszerűen alkalmazkodik az adott helyzethez, és éppen ritmusosságával fejez ki valamit. Például:

Már akkor érezte az ártatlan, hogy a kultúra vívmányait nem neki találták ki, s egész úton hajtogatta a maga bárányidiomáját:

~ - | ~ - | ~ - | ~ - | ~ ~ - | ~ - | ~ - | ~ -

— *Szegény anyám ha tudta volna, dehogy szült volna engemet.* (A bárány utazása)

A többé-kevésbé biztosan kiérezhető jambikus lejtés van hivatva azt kifejezni, ami a bárány szavai mögött van. Az ijedt bégetést, a rémült állapot heves szívverését érezzük benne, de az egésznek valami ironikus és könnyed színezete van, ami abból fakad, hogy az író a bárányt gondolkodtatja, és ráadásul jambusokban beszélteri.

Félcipőben | vagyok || tudnék benne | mászni — ej, de ez az átkozott lábzsák, meg ez a bunda! (Szánkóút)

Csonka volt már | egészen az | istenanya | szobra — de istenem, mennyi csonka szobrot őrizgetünk itt belül is, szívünk sarkaiban, szánalomból, megszokásból, félelemből, tudom is én, miből. (Máriácska a sakalóban)

A két példát szándékosan írtam minden kommentár nélkül így egymás után. Ha ugyanis megfigyeljük, az első példa sorképlete 4|2|4|2, a másodiké 4|4|4|2. Éppen ebben látom én az író tudatosságát vagy legalábbis hallatlanul finom érzékét az árnyalatok iránt. Az első sorfajta lüktetőbb, a másik nyugod-

tabb, elterülőbb, epikusabb. A hangulatnak pontosan így felel meg. Az elsőben a félelem, a másodikban a méla szomorúság érzését kellett kifejezni.

Figyeljünk fel még egy érdekességre! Mindkét példamondat két részre tagolódik, egy ritmososra és egy azt követő prózai részre. A szövegben a ritmusváltás a közlés jellegének megváltozásával jár együtt. Különösen az első mondatban láthatjuk a kitűnő realizmussal ábrázolt helyzetet, a féltő, rémült ember ide-oda kapkodó, ideges ingerültségének lefestésében. A másodikban pedig az az érdekes, hogy bár az első fele leíró, a második lírai, a ritmus által fordítva érezzük az egészet. Kitűnő példája ez a ritmus hatalmának, amely éppen így mutatkozik az érzelemlifejezés nélkülözhetetlen kellékének.

Részletezés helyett emlékezzünk meg még egy dologról. Ez nagyban segít majd megtalálni a ritmosos, versjellegű részek alkalmazásának írói szándékát. A királyok kenyere című elbeszélésről van szó. Ez az elbeszélés végig ritmosos formában, azaz versformában van írva anélkül, hogy a próza külső alakját levetné. Egyszóval: A királyok kenyere tipikus makáma. Pontosán azokkal az ismertetőjegyekkel, amelyeket Horváth János állapít meg erről a műfajról. Tehát ritmosus, de nem következetesen egy képletre, nem emlékeztet egyetlen ismert versmustrára sem. Horváth János nem mond sok jót róla. Csak olyasmint, hogy „megmrevíti a prózát”, mert míg „a szabadvers a verset fosztotta meg ütemrendjétől, ez a makáma a prózát a maga feltűnés nélküli szabad taglaldásától”, továbbá: „ez paródia, tüntető formátlanságával tartalma iróniáját fokozó” (A magyar vers 66). Az iróniával rendben is volnánk, más helyen már nemegyszer meg kellett állapítanunk, hogy a Móra-stílus alapvonásai közé tartozik az irónia. A királyok kenyere azonban paródiának nem nevezhető. A hangzással, a melódiával való illetén játék célja nemcsak a paródia lehet, hanem a játékosság maga is. Móra Ferenc, a gyermekversek, ifjúsági történetek szerzője vonzódik a meséhez. A királyok kenyerének egyéb rekvizitumai (például a hármasság, a király és az alakok rajza, a fordulatok, a frazeológia) is a mese rekvizitumai. Szerintem a makáma-jelleg is ehhez a mesélő pózhoz járul hozzá. Horváth János idézett művében kifejti, mennyire benne él az emberekben a ritmusigény, szinte veleszületik mindenkivel — természetesen a nemzeti ritmus iránt — úgy, hogy a gyermek — de a felnőt is — értelmetlen szöveget is megtanul és elmond, ha az ritmosos, és különben is a gyermek mindent erős ritmizálással mond. A mese hatását tehát még jobban elősegíti a ritmusosság. Az elbeszélés mondanivalója komoly, és ez a homlokegyenest ellentétes hangulatú forma épp emiatt az ellentét miatt válik jó kifejezőjévé a mondanivalónak, és ne feledjük el azt sem, hogy az irónikus hangnemet is milyen erővel húzza alá. Elsősorban mégis a mesélő póz a fontos. Erre mutat az, hogy A királyok kenyere tele van mondókákkal, amelyek épp a játékos hangulatot hozzák létre. Például:

Van már kis szék, csak lába kék: Uramkirály, tisztel a pék.

Hej, szegény világ, vetett ágy! — fohászkozda el magát az egyszeri király.

Hej, túróltan rétes, almástalan béles! — keseredett el az egyszeri király.

Kis balta nagy foka, mi ennek az oka?

Palacsinta, bukta, látom ám, kukta!

Az a csupán elhanyagolható logikus értelmű, csupán a ritmusigény szülte töltelék, amelynek azonban igen fontos a hangulatidéző szerepe (és az a melleslegesen keletkező feszültség, amit a mondóka a jelentésével felidéz).

Az egész történet sodrását, drámaiságát a makáma jellegből fakadó szakadatlan ritmusváltozás is aláhúzza. A szakaszok nem egyforma hosszúak, nem azonos számú és minőségű ütem alkotja őket. Annál feltűnőbb aztán, ha ilyen valóságos versszerű részre akadunk. Ez bizonyos megnyugvást jelent, hiszen a ritmusérzék eddig is kereste a megfelelő állandó képletet, amelynek lüktetésére, hullámsására rábízhatta a szöveget. Nem találta. Most látszólag megvan, s a szöveg hangulata is egyenletesebbé, komolyabbá válik:

*Egyszeri | királynak || könnye | harmatozott, | selyemkötős | kukta || hamar |
rostát hozott, | könnyeit a | király || abba | ejtegette, | úgy hogy az | udvarát ||
árvíz | fenyegette.*

Ez még kétszer megismétlődik, tehát összesen háromszor fordul elő ugyanazzal a szöveggel. A háromszori ismétlődés népmesei jelenség. Ezek a részek a történet nyugvópontjai, fordulatai. Az író tehát tudatosan alkalmazza őket.

Kimondhatjuk, hogy az író remek formaérzékkel tudatosan alkalmazza a ritmikus részeket. Célja egybeesik a ritmus rendeltetésével: a tartalmon túlmenő, kimondatlan hangulatok érzékeltetése. Jellemző, hogy a ritmusanyagot kis kivétellel a magyarság ritmuskincséből meríti. Néha ironia, máskor játékosság kifejezése a célja, de mindig valamely helyzetnek az atmoszféráját teremti meg ezzel az eszközzel. Zenei szempontból pedig világos, hogy a Móra-írások ilyen irányú gazdagsága e stílus hangtani arculatát gazdagítja.

DIE STILISTISCHE ROLLE DES SPRUCHS IN DEN NOVELLEN VON FERENC MÓRA

VON

A. LŐRINCZY

Dieser Artikel ist ein Teil aus der Dissertation des Verfassers, betitelt „Einige phonetische Kennzeichen des Stils von Ferenc Móra“. Die Sprüche sind bleibende versartige rhythmische sprachliche Elemente, die — wie alle musikalischen Elemente — eine über die Bedeutung des Textes hinausgehende Bedeutung oder Stimmung in sich tragen. Der Spruch ist ein sehr bündiges schriftstellerisches Mittel, weil er viel Unausgesagtes in sich kondensiert. Die Schriftsteller gebrauchen ihn oft. Bei Ferenc Móra fügt sich dieses Mittel organisch in die Grundzüge seines Stils (lyrische Stimmung, Ironie, Lebhaftigkeit, Einbildungskraft). Besonders zwei Gruppen der Sprüche sind interessant: 1. bewusst eingeschaltete, auch ursprünglich versartige Teile im Text und 2. unwillkürlich versartige Teile. Ihre Anwendung bringt eine Veränderung in der Melodie mit sich und in solchen Sprüchen stecken für den Ausdruck sehr wichtige Nuancierungen. Vielsagend ist auch woher der Schriftsteller das Material seiner Sprüche nimmt. Móra nimmt seine Sprüche aus der Bauernsprache. Ein Teil der Sprüche ist altertümlich, andere sind mit neueren Ereignissen verbunden. Sie werfen Licht auch auf das Wesen des Humors und der Volkstümlichkeit von Móra, und in einem weiteren Zusammenhang, auf die sentimental-ironische Verbindung des Schriftstellers mit dem Volk.